

Jarosław Ławski

Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-1167-5041

MŁODA POLSKA EZOTERYCZNA: WYMIAR ŚRODKOWOEUROPEJSKI

Genius loci

Ezoteryzm, mediumizm, spirytyzm to zjawiska z XIX-wiecznego imaginarium, które na przełomie XIX i XX wieku nabrały szczególnego rozgłosu w literaturze, sztuce, kulturze *fin-de-siècle*'u. Ale czy tym samym nabrały znaczenia? Oglądane z dystansu stulecia jawią się jako znaki rozpoznawcze tej epoki, która jako jedna z (czy na pewno?) ostatnich epok zadawała sobie poważne pytania metafizyczne, drążyła kanały w pancerzu zmysłowości, w tym, co nas otacza, by przedostać się na jej drugą – zakrytą, tajemniczą, duchową – stronę. Fenomen znaczenia ezoteryzmu dla samorozumienia ludzi lat 1890–1918 nie da się podważyć – jeszcze przecież w okresie pierwszej wojny światowej pewna forma myśli ezoterycznej poddana była próbie konfrontacji z frenetyczną realnością historyczną wojny. Ale tak samo zaczynała się Młoda Polska – od badań nad fenomenami takimi jak mediumizm prowadzonymi przez nieustępliwego, otwartego pozytywistę, Juliana Ochorowicza (1850–1917), zaczynającego jako genialny nastolatek karierę pisarską od artykułów na temat naukowej psychologii w pozytywistycznym „Przeglądzie Tygodniowym” Adama Wiślickiego.

Można powiedzieć, że całą kulturową i literacką dziewiętnastowieczność przenika rys ezoteryczny, pierwiastek fascynacji ekskluzywną, tajemną wiedzą, która rozsadza pewniki oficjalnej nauki: od późnooświeceniowego iluminizmu, frankizmu, libertynizmu, towianizmu, różnych form mistyki, mesmeryzmu – aż po kontrowersje wokół istnienia i poznawalności duszy, które wydadzą w końcu epoki pięcioletniowe *Zjawiska mediumiczne* Ochorowicza¹.

Jeśli jednak wyróżnia coś Młodą Polskę na tle całej formacji dziewiętnastowiecznej, to na pewno, po pierwsze, skala fascynacji zjawiskami ezoterycznymi.

¹ J. Ochorowicz, *Zjawiska mediumiczne*, Cz. 1–5, Warszawa 1913–1914.

Są one powszechnie dyskutowane, budzą ostre polemiki. Siła kontrowersji wokół nich jest tym większa, im lepiej radzi sobie oficjalna nauka, która jednakowoż... raz po raz odkrywa zjawiska budzące wyobraźnię twórczą. Zjawiska owe nie mogą być na początku jeszcze wyjaśnione do końca, wpisane w paradygmat nauki i dlatego stają się przedmiotem metafizycznej spekulacji. Tak było na przykład z promieniotwórczością, fascynację którą obserwujemy na przykład w pismach Tadeusza Micińskiego tuż przed pierwszą wojną światową (powieść *Xiędz Faust*, 1913)².

Po wtóre, wydaje się, iż wątki ezoteryczne – tak egalitarnie eksploatowane w publicznym obiegu – w kulturze Młodej Polski przenikają do głębszej warstwy ideowej dzieł, ale same nie wydają literackich arcydzieł na miarę europejską. Zostają przetworzone, przetrawione i włączone głęboko w symboliczno-mityczną strukturę, a czasem tylko w ornament estetyczny największych dzieł epoki (tak dzieje się już jednak w *Lalce*, która przynosi portret Ochockiego wzorowany znów na Ochorowiczu). Być może pewnym wyjątkiem jest tu malarstwo młodopolskie.

Po trzecie, ezoteryzm, mediumizm i spirytyzm – stanowiące swoiste antidotum (wraz z wrogim im racjonalizmem) na nastroje dekadencje, pustkę i poczucie absurdu – zostają w rzeczywistości środkowoeuropejskiej wbudowane w szersze projekty kultury, narodu, nawet urządzenia świata, których naturalną, immanentną cechą jest uwrażliwienie na niepojęte, a boleśnie odczuwane doświadczenie Historii. W literaturze więc cały ów »nurt ezo« zostaje ciekawie spolonizowany, poddany ciśnieniu kulturowo-cywilizacyjno-historycznemu tej, a nie innej części świata: Europy Środkowo-Wschodniej. Dlatego stanowi jeden z elementów tworzonych tu konstruktów estetycznych, ideowych, mitycznych, a nie cel sam w sobie. Nieuchronnie więc rewelacje poznawcze ezoteryki ulegają najpierw egzystencjalizacji, a potem wpisaniu w o wiele szersze konstrukty historyczne, historiozoficzne, a nawet geopolityczne. Środkowo-wschodnioeuropejski rys ezoteryki polskiej jest, jak sędzę, widoczny nie tyle w jej »doktrynie«, logosie i *praxis*, ile w jej literackim przetworzeniu. A literatura epoki stawia sobie bardzo wysokie cele: egzystencjalne, poznawcze, utopio- i mitotwórcze, eschatologiczne.

Nie jest zaś, po czwarte, cechą istic polską przenikanie ezoteryzmu do malarstwa, teatru, muzyki, bo tak dzieje się w całym euroamerykańskim kręgu kulturowym. Jeśli coś Polaków wyróżnia, to (może) wyrażanie się sporów o ezoterykę przede wszystkim w dyskursie publicystycznym, a nie *stricte* literackim. Ale chyba nie tylko u nas tak bywało.

Lata po 1918 roku nie tylko przyniosły nowy etap rozwoju myśli ezoterycznej w wolnej Rzeczypospolitej, ale też pozbawiły wiedzę tajemną znaczenia, jakie

² Zob. T. Miciński, *Xiędz Faust*, Kraków 1913 (wyd. 2 w oprac. W. Gutowskiego: Kraków 2008).

zdawała się ona mieć jeszcze w Młodej Polsce. Wolność przyniosła mnogość form, ale i rozproszenie. Literatura uwolniła się nie tylko od płaszcza Konrada, ale i od szklanej kuli, latających stolików i tajemnych szyfrów (oczywiście jakże liczne są wyjątki, lecz to... wyjątki).

Po roku 1939 wiedza ezoteryczna zeszała do podziemia, a nawet, bywało, wyjeżdżała z jej twórcami na emigrację. Bogate badania nad epoką *fin-de-siecle*'u w epoce peerelowskiego „postępu” z konieczności na innych sprawach skupiały uwagę, a z jakby mniejszą atencją w epoce opresji historycznej podchodziły do ezoterycznych „ekstrawagancji”. Po '89 roku temat ten zaś, choć nierzadko obecny w pracach na prawach wątku, dygresji, przypisu, nie został podjęty z należną mu uwagą. Zmieniła to dopiero realizacja zwieńczonego wielotomową publikacją projektu „Kultura polska wobec zachodniej filozofii ezoterycznej w latach 1890–1939” zrealizowanego pod kierunkiem prof. Moniki Rzeczyckiej na Uniwersytecie Gdańskim i zwieńczonego *Internetowym Leksykonem Polskiego Ezoteryzmu 1890–1939*³.

Warto w tym miejscu – dziękując realizatorkom wskazanych badań za udział w niniejszym projekcie – wskazać, iż temat domaga się rozwinięć nie tyle i nie tylko ideowych, ile, patrząc z punktu widzenia literaturoznawcy: estetycznych, genologicznych, lingwistycznych. Pytania o ezoteryzm, to także pytania o język, jakim się on wyraża, o formy literackie i pozaliterackie, o rodzaj piękna, który ewokuje teksty ezoteryczne i biografie ezoteryków (co nie musi być tożsame).

Niewątpliwie, był ezoteryzm młodopolski odpowiedzią na gorączkowe poszukiwania metafizyczne człowieka początków XX wieku, który nie jest już pewny, komu wierzyć z tych, którzy głoszą się depozytariuszami „pewnej” wiedzy o świecie: naukowcom, artystom, kapłanom, ideologom, czy może właśnie mistagogom, magom tajemnej wiedzy. W jednym z doszczętnie zapomnianych tekstów epoki – *Psychjanie* Wadimasa, czyli Jana Bełcikowskiego (1874–1940), pytania te wybrzmiewają ostro w rodzimym kontekście, gdy ujawniają się ciśnienia, jakie rodzi środkowoeuropejska Historia pisana przez wielkie „H”. Zbliża się bowiem rewolucja 1905 roku:

³ Zobacz: *Internetowy Leksykon Polskiego Ezoteryzmu 1890–1939*, red. M. Rzeczycka, <http://www.tradycjaezoteryczna.ug.edu.pl>.

Z publikacji drukowanych owego grantu: *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939. Teozofia i antropozofia*, red. M. Rzeczycka i I. Trzcińska, Gdańsk 2019; *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939. Formacje, ludzie, idee*, pod red. M. Rzeczyckiej i I. Trzcińskiej, Gdańsk 2019; *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939. Masoneria*, pod red. T. Cegielskiego i M. Rzeczyckiej, Gdańsk 2019; *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939. Źródła i dokumenty*, pod red. D. Obolęńskiej, Gdańsk 2019; *Polskie tradycje ezoteryczne 1890–1939. Idee przewodnie*, pod red. M. Dobkowskiego i T. Cegielskiego, Gdańsk–Warszawa 2020; *Polish Esoteric Traditions 1890–1939*, ed. A. Świerżowska, Gdańsk 2019.

KONRAD

Był ongi Człowiek pojęcie
I rewolucja wybuchła rozumu,
Lecz w mękach zostawiła świat –
I zstąpił na świat Człowiek Brat
I rewolucja wybuchnie sumienia,
A za nią zejdzie człowiek-Bóg
Z chorągwią wyzwolenia – –

LUDZIE (*jęcząc*).

Gdzie Bóg, gdzie Bóg?
Gdzie ślady jego dróg? –
(*Konrad i Kordjan kryją twarz w dłoniach*).

MANFRED (*przy teleskopie*).

Bijcie się w piersi, padnijcie na ziemię,
Już idzie mieczy plemię,
By sądzić świat –
Płonący idzie brat
Gorejący, dziwny duch –

LUDZIE. Bijemy się w piersi, padamy na ziemię,
Czujemy nieskończony ruch – ⁴

Jak wiemy, ani człowiek-pojęcie, ani człowiek-duch, ani tym bardziej współczesny człowiek-brat nie rozwiązał zagadek świata, który już wkrótce pogrążył się w odmętach wojen bałkańskich, I wojny światowej, rewolucji bolszewickiej i wojny z bolszewikami 1920 roku. Los idei ezoterycznych trzeba – w „naszej” części świata – rozpatrywać i w tym kontekście. Wiedza tajemna, zbawcza tam, na przykład w Londynie i Brukseli, znaczy to samo i nie to samo co tu, w Krakowie, Kijowie i Tallinie.

Chcę powiedzieć tylko tyle, iż badania nad literackimi i nie tylko literackimi inkarnacjami ezoteryki – jeśli znajdują gorliwych adeptów – mają przed sobą długą i ciekawą (co znaczy też pełną tajemnych odnóg) drogę w przyszłości.

Projekt

Tom, który Państwu prezentujemy, jest wynikiem projektu badawczego pod nazwą „Młoda Polska ezoteryczna. Metamorfozy poetyki – idee – osobowości”,

⁴ Wadimas [Jan Bełcikowski], *Psychjan. Dramat w dwóch aktach*, Kraków 1904, s. 33.

realizowanego jako część szerzej zakrojonej inicjatywy badawczej „Młoda Polska: rewizje, reinterpretacje”. Stanowił on jej czwartą edycję, poczynawszy od 2017 roku. Badania realizują w atmosferze twórczej współpracy Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” z Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku oraz Katedra Historii Literatury Pozytywizmu i Młodej Polski z Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. W czasie przygotowań do realizacji projektu, którego podsumowaniem była Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Młoda Polska ezoteryczna. Metamorfozy poetyki – idee – osobowości” (Białystok, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, 17 maja 2022 roku), zadaliśmy pytania o następujące kwestie szczegółowe:

- Ezoteryczne, okultystyczne, teozoficzne inspiracje literatury i sztuki okresu Młodej Polski.
- Poetyka dzieła a modernistyczne implantacje i metamorfozy idei ezoterycznych.
- Ezoteryzm europejski i światowy a Młoda Polska: dwustronna transmisja idei.
- Obrazowanie, wizyjność, symbolizm a inspiracje ezoteryczne.
- Wielcy i zapomniani pisarze-ezoteryści w kulturze polskiej.
- Środkowo- i wschodnioeuropejskie migracje i transfery myśli oraz idei ezoterycznej.
- Doświadczenie ezoterycznej transgresji a moment tworzenia i poetyka dzieła młodopolskiego.
- Filozoficzne, historycznokulturowe, socjologiczne konteksty młodopolskich eksperymentów z ezoteryzmem.
- Sztuki plastyczne, teatr, muzyka epoki a idee ezoteryzmu⁵.

W projekcie wzięło udział dwudziestu jeden uczonych z dziewięciu ośrodków badawczych. Tom, który prezentujemy, przynosi niemal wszystkie prace, jakie przygotowano i zaprezentowano podczas spotkania⁶. Zamykając tę część badań, mieliśmy świadomość, iż domagają się one kontynuacji, dopełnienia – być może w szerszej formule obejmującej całą dziewiętnastowieczność i z udziałem specjalistów od kultur innych niż polska – także środkowo- i wschodnioeuropejskich, bałkańskich czy skandynawskich.

⁵ Konferencja naukowa „Młoda Polska ezoteryczna. Metamorfozy poetyki – idee – osobowości”. Program, oprac. M. Bajko, J. Ławski, U. M. Pilch, Białystok–Kraków 2022, s. 4.

⁶ W tomie nie znalazły się zgłoszone na sesję wystąpienia: D. Wojda (UJ, Kraków), *Smocza komnata, ostatni pokój. Anamnezy Bolesława Leśmiana*; M. Kózka (UJ, Kraków), *Rosyjski teurg-symbolista. Przypadek Aleksandra Błoka*.

Podziękowania

Chciałbym w sposób szczególnie podziękować współorganizatorom i współredaktorom projektu: dr Urszuli M. Pilch z Uniwersytetu Jagiellońskiego i dr. Marcinowi Bajko z Uniwersytetu w Białymstoku. Dzięki Państwu mam świadomość, iż możliwe jest istnienie międzypokoleniowej wspólnoty badaczy skupionych wokół obranego tematu, potrafiących swobodnie, z dystansem przejść od idei do czynu. Dziękuję szczególnie Pani prof. Annie Czabanowskiej-Wróbel i Panu prof. Marianowi Stali, którzy projekt badań nad reinterpretacją młodopolskiego dziedzictwa literackiego chcieli z wielką życzliwością współlafirmować i współtworzyć.

Ale spójrzmy w przyszłość: nie było to nasze ostatnie spotkanie. Już wkrótce potem zajęliśmy się Wacławem Berentem, zajmiemy młodopolską zmysłowością i oby mogło to i takie nasze działanie trwać jak najdłużej...

* * *

Zapraszam do lektury książki ze świadomością, iż podejmuje tematy trudne, ale ciekawe. Zagadnienia tylko z pozoru odległe od tego, co nas za sprawą historii otacza. Tematy wreszcie aktualne. Jak konstatowaliśmy bowiem podczas obrad, metafizyczne pytania, które zadawała Młoda Polska, trzeba będzie zapewne po ponad stu latach postawić wkrótce ponownie – w nowej formie. Kto wie, czy wybierając z całego wachlarza owych pytań, nie postawimy na nowo kwestii istnienia ezoterycznego wymiaru rzeczywistości.

Obyśmy mogli dokonać wyboru pytań.

Elk, 27 lipca 2023 r.

Bibliografia

- Ironia modernistów. Studia*, red. M. Bajko, U. M. Pilch, J. Ławski, Białystok 2018.
- Konferencja Naukowa „Młoda Polska ezoteryczna. Metamorfozy poetyki – idee – osobowości”*. Program, oprac. M. Bajko, J. Ławski, U. M. Pilch, oprac. graf. E. Frymus-Dąbrowska, Białystok–Kraków 2022, 12 s.
- Konferencja Naukowa „Twórczość Wacława Berenta: nowe ujęcia tematyczne i metodologiczne”*. Program, red. I. E. Rusek, J. Ławski, Białystok–Kraków 2022, 16 s.
- Ławski J., *Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Młoda Polska ezoteryczna”, Białystok 17 maja 2022 r. Sprawozdanie*, „Bibliotekarz Podlaski” 3/2023, s. 355–362.
- Międzynarodowa Konferencja Naukowa: Sofia Casanova: pisarka, osobowość hiszpańskiego*

- i polskiego życia intelektualnego. Teksty – świadectwa – interpretacje. Program*, oprac. J. Ławski, A. Janicka, C. González Caizán, Białystok–Drozdowo–Warszawa 2022, 16 s.
- Tadeusz Miciński i ludzie epoki. Studia*, red. M. Bajko, J. Ławski, U. M. Pilch, Białystok 2019.
- Wadimas [Jan Bełcikowski], *Psychjan. Dramat w dwóch aktach*, Kraków 1904.
- Wincenty Lutosławski i literatura. Studia*, red. A. Janicka, H. Libera, J. Ławski, współpraca red. M. Bajko, U. M. Pilch, Kraków–Białystok 2021.

Jarosław Ławski

University of Białystok

YOUNG POLAND'S ESOTERICISM IN CENTRAL EUROPE

Summary

The article presents the main assumptions of interdisciplinary research on the literary image of esotericism, spiritualism, and mediumship in Young Poland (1890–1918). The research culminated in the conference „Young Poland Esoteric. Metamorphoses of Poetics – Ideas – Personalities” in Białystok on May 17, 2022. The research on this topic and sessions were organized by the „East-West” Department of Philological Research from the Faculty of Philology at the University of Białystok and the Department of the History of Positivist and Young Poland Literature from the Faculty of Polish Studies at Jagiellonian University in Kraków. The joint research project called „Young Poland: Revisions and Reinterpretations” with the leading theme „Irony of Modernists” was initiated in 2017. The result of the research on esotericism can be found in the present monograph. The author of the introduction to the volume tries to outline the peculiarities of Central European and Polish esotericism, deeply inscribed in the fabric of artistic works, which is usually only one of many elements of their symbolic and mythical construction. After all, esotericism in Central and Eastern Europe and the Polish lands of the Russian Empire in its declining phase is shaped under the high pressure of turbulent historical processes, nation-building processes, ethnic conflicts, and disputes model of civilizational development of emancipating countries and cultures, drawing on the cultural sources of the West.

Keywords: esotericism, Young Poland, Central and Eastern Europe, research project, historical processes.